

ljana 1960, str. 94—100. — 27. Ljubljana 1962, str. 315—327. V opombah na straneh 466—467 je z upoštevanjem Bednarikovega članka v »Jadranskem koledarju« 1954 navedel nekaj novih podatkov o dotakrat obstoječi literaturi. Ob tem se je vrnila tiskovna napaka, ki je goriški mesečnik »Družina« spremenila v »Domovino«. Recenzent knjige dr. Marjan Britovšek je obžaloval, da za upor ni avtor v večji meri upošteval virov iz ljubljanskega državnega arhiva (Naši razgledi, št. 21, str. 414—415. — 28. Delo (Trst), 15. V. do 3. VII. 1954, št. 20-27. — 29. TT, 22. IV. 1954,

št. 16. — 30. Jadranski koledar 1955, str. 178—180; Koledar Prešernove družbe 1955, str. 40—42; Koledar Slovenske Koroške 1955, str. 78—81. — 31. Zbornik tolminskega gledališča za 40-letnico KPJ in 250. predstavo. Tolmin, april 1959, str. XX—XXIV. — 32. Zgodovinski časopis, IV/1950, str. 169—183. — 33. Memorie storiche forogiuliesi, XLII/1956—1957, str. 199—208. — 34. Loški razgledi, X/1963, str. 84—96. — 35. Jadranski koledar 1963, str. 189—194. — 36. I. Pregelj, Izbrana dela I, Celje 1962, str. 368—377. — 37. Studi Goriziani, XXXVIII/1965, str. 109—124.

ROMAN GOSPODIN FRANJO IN RAZPUST SLOVENSKE MATICE

JANEZ KOS

Slovenska matica je decembra 1913. leta izdala in založila kot XXV. zvezek Zabavne knjižnice roman Frana Maslja - Podlimbarskega Gospodin Franjo;¹ natisnil ga je v okoli 4500 izvodih Anton Slatner iz Kamnika. Roman, ki ga je pisatelj napisal po svojih doživetjih in spoznanjih v anektirani Bosni in Hercegovini, kjer je služil kot avstrijski oficir,² je pomemben predvsem zaradi svoje tendence, s katero ta roman prvi stopa v slovensko slovstvo.³ Tendenca romana je takoj opazna, očiščena pisateljske fabule pa še posebno vidna v piščevem dnevniku v sestavku Kako se narod podjarmi.⁴ Romanova tendenca se avstrijskim oblastem sprva ni zdela nevarna ali škodljiva. Taka se je zazdela šele po začetku vojne, ko je prišel na oblast režim grofa Stürgkha: »Po celi državi, posebno pa na Kranjskem, se je sumilo in vohalo veleizdajništvo v najbrezpomembnejših izrekih in dejanjih in so se vršili veleizdajniški procesi na vseh koncih in krajih.«⁵ Simpatija s tlačenimi in kritika razmer v novo pridobljenih deželah se je avstrijskim oblastem v Ljubljani zazdela nevarna in veleizdajniška šele po začetku vojne s Srbijo. Takrat so cenzorji v romanu, v katerem je »naukov, zabavljanja, svetov ... na pole«, odkrili »izrečno politično tendenco«.

Deželno kot tiskovno sodišče v Ljubljani je 5. septembra 1914. leta razsodilo, da je Masljev roman »dejansko stanje hudodelstva« in tako potrdilo po državnem pravdnistvu v Ljubljani odrejeno zaplombo tega romana, zapovedalo uničenje zaplenjenih knjig in razdor tiskovnega stavka celotnega tiska. Priziva sodišče ni dovolilo. Knjigovezec Ivan Bonač, pri katerem so bile knjige uskladiščene, je rešil nekaj sto izvodov tako, da jih je skrivaj zazidal.⁶

Po zaplombi je ljubljanski policijski ravnatelj postavil deželnemu predsedništvu za

Kranjsko vprašanje, »ali Matica Slovenska sploh še ustreza pogojem svojega obstanka«. Deželno predsedništvo je takoj drugi dan (to je 12. septembra) sestavilo, izdalo pa 16. septembra odlok o razpustu Slovenske matice. Ta odlok je Matico ukinil ravno v času njenih priprav na proslavitev petdesetletnice njenega delovanja. Peter Graselli, ki je kot podpredsednik opravljal dolžnost prijetega predsednika Slovenske matice Frana Ilešiča (ta je bil zaradi zvez s Skerličem, Džoničem, Novakovičem in Pavičevićem ter zaradi »fanatične zavzetosti za jugoslovansko idejo« obtožen izdajstva in že 19. avgusta 1914. leta predan deželnemu pravdnistvu v Ljubljani), je dobil tole sporočilo:

»Cesarsko kraljevo deželno predsedništvo razpušča na podlagi § 24 zakona o društvenem pravu z dne 15. novembra 1867, št. 134 drž. zak. društvo 'Slovenska Matica' v Ljubljani zaradi prekoračenja njegovega štatutarnega delokroga in ker pogojem svojega pravnega obstanka več ne ustreza. S tem se tudi ustavi vsako nadaljnje delovanje društva ...

Razlogi:

Društvo 'Slovenska Matica' se je leta 1863 osnovalo z namenom slovenskemu narodu pripomoči do omike, (širiti) na vse strani znanstveno izobraževanje, (gojiti) slovenski jezik in slovstvo, toda brez vsake politične dejavnosti. Leta 1868, 1893 in končno leta 1906 se je društvo preosnovalo, toda namen mu je bil vedno, kot nepolitično društvo, pripomoči slovenskemu narodu do prave omike s tem, da izdaja primerne knjige ali podpira pisatelje in založnike, da izdajajo take knjige.

Leta 1913 je izdala in založila 'Matica Slovenska' roman 'Gospodin Franjo', ki ga je napisal slovenski pisatelj pod psevdonimom 'Podlimbarski'. Ta roman ima izrečno politično tendenco.

Obširno se v njem opisuje, da okupacija Bosne in Hercegovine po Monarhiji nikakor ni bila v blagor deželi, marveč je spravila prebivalstvo v še večjo bedo. Nazorno slika z očitno lažnjivimi in izmišljenimi dejstvi korupcijo in samovoljnost

civilnih in vojaških oblastev ter se poskuša naujskati domače prebivalstvo proti tem oblastem. Zlasti se povdarja tlačenje srbskega dela prebivalstva.

Srbsko revolucionarno gibanje v Bosni in Hercegovini se odobrava in celo z vrsto simpatičnih opazk, kar je jasno vidno iz konca pripovedi. S tem pa se deluje na odtrganje anektiranih dežel od enotne državne zveze... S tem pa, da je izdala in založila 'Matica Slovenska' to knjigo s politično in veleizdajniško tendenco, prestopila je svoj statutarni delokrog in se podala na politično polje ter poskusila zastrupiti lojalnost in patrijotično čutje prebivalstva.

Da je društvo svoj po pravilih določeni namen opustilo in pričelo veleizdajniško delovanje, je razvidno tudi iz dejstva, da je njegov tačasni načelnik prof. dr. Franc Ilešič zaradi suma veleizdaje zaprt.

Društvo 'Slovenska Matica' torej nikakor ne ustreza več svojemu statutarnemu namenu, oziroma pogojem svojega pravnega obstanka, vsled česar je njegova razpustitev po zakonu tudi popolnoma utemeljena.

C. kr. policijsko ravateljstvo v Ljubljani dobi ob enem ukaz, da mora vsako nadaljno društveno delovanje 'Slovenske Matice' takoj ustaviti.

Takoj naslednji dan je ljubljansko policijsko ravateljstvo izpolnilo prejeti ukaz: ustavilo je delovanje Slovenske matice, popisalo njeno denarno, premično in nepremično premoženje, zapečatilo njene prostore na takratnem Kongresnem trgu št. 7 in zaseglo njene vrednostne papirje ter jih izročilo 19. septembra finančni prokuraturi in Ljubljani. Ljubljansko okrajno sodišče je na predlog finančne prokurature postavilo za prokuratorja nad Matičnim premoženjem Nemca Antona Galleta, notarja v Ljubljani.

Slovenska matica je bila s temi akti likvidirana. Njeni odborniki pa niso klonili takoj pod prvim dobro namerjenim udarcem. Dne 2. novembra 1914. leta so preko deželnega predsedstva naslovili na dunajsko notranje ministrstvo pritožbo (podpisali so jo Graselli, Tavčar, Trstenjak, Koder, Turk, Grošel, Govekar, Maselj, Senekovič, Pleteršnik, Lokar, Zupančič, Šlebinger, Žmavc), v kateri pravijo med izrazi avstrijskega domoljublja in zvestobe: »Za slovenski jezik in slovensko slovo pridobila si je 'Matica Slovenska' velikih zaslug tako, da je služilo vsakomur v čast, če je bil poklican v glavni odbor tega odličnega društva... 'Matica Slovenska' je v pravem pomenu kulturni steber slovenskega naroda in obdajajo jo globoke simpatije ne samo prebivalstva na Kranjskem, temveč tudi po drugih kronovinah, kjer prebivajo Slovenci. Zategadelj bi bila morala državna uprava prej nego se je odločila za tak usodepoln korak, celo zadevo temeljito preiskati ter dognati, ali je delovanje celotnega društva in predvsem njegovih odbornikov bilo v resnici tako graje-

vredno, kakor bi se dalo sklepati iz v pritožbo vzetega odloka... Ali de facto se je društvo razpustilo brez vsake preiskave, brez vsakega zasliševanja odbornikov in drugih funkcionarjev... pri razpustu 'Matice Slovenske' (gre) za najvažnejša kulturna vprašanja.« Vsega tega so se verjetno zavedali tudi ra deželnem predsedstvu. Z romanom Gospodin Franjo jim je bila dana možnost spodnesti »kulturni steber slovenskega naroda« in spodnesli so ga. Dalje podpisniki v tej precej nebojeviti pritožbi dokazujejo, da je bila odločitev deželnega predsedstva nepremišljena, preuranjena in da pretirana strogost ni sredstvo, ki naj pomnožuje v vojnem času »tisto brezmejno navdušenost, katero neobhodno potrebujemo« ter zavračajo vsako krivdo v zvezi z Ilešičevo zadevo. Prav posebej se v pritožbi zavzemajo za vprašanje Matičnega premoženja (123.350,35 K depozitov in 22.268,40 K, 80.868,43 K oskrbovanega premoženja), ki ni bilo rešeno v skladu z društvenimi pravili (§ 19), ki določajo, da občni zbor ali društveni odbor določita, v kakšne namene za slovenski narod naj se obrne društveno premoženje. Zaseženo premoženje je deželno predsedništvo mimo tega izročilo dragi kurateli, čeprav so bili Graselli, Tavčar in drugi slovenski odvetniki pripravljeni brezplačno skrbeti zanj.

Odborniki so lahko kmalu doumeli — v pritožbi namreč vzklikajo: »Kako, da se je kurator vzel ravno iz nemških krogov, tega razumeti ne moremo!« — zakaj je bil postavljen nemški Galle. Galle je, še preden je notranje ministrstvo rešilo Matično pritožbo, zapisal ves društveni denar v vojno posojilo. Tavčar je v novi pritožbi leta 1917 upravičeno pisal: »Imeli smo lepo premoženje v vrednosti nad 220.000 K in faktum je, da smo danes, ko se nam je zopet dalo premoženje v prosto porabo, gospodarsko uničeni. Kurator je namreč s privolenjem deželne vlade prav vse naše premoženje spremenil v vojno posojilo, zadovoljil se ni samo z razpoložljivo vsoto, ampak je nasprotno obremenil še hišo za 40.000 K, kakor je tudi lombardiral kupone podpisanega vojnega posojila za ogromne vsote, tako da društvo danes, ko naj prične zopet z rednim delovanjem, nima vinarja, ki naj ga v roke vzame. Na ta način podpisano vojno posojilo znaša namreč nad 300.000 K.«

Matica je bila po triletnem premoru, ko so se porazgubili mnogi njeni člani in ko se ni dalo nič storiti za pomnožitev društvenega premoženja, tako oslABLJENA, da je morala leta 1917 znova začeti zbirati člane in darila, če se je hotela zopet uspešno poprijeti kulturnega dela.⁷

Nekaj dni po društveni pritožbi je deželno predsedstvo v Ljubljani sprejelo spomenico, ki lepo kaže, da tudi Matici niso bili prihranjeni strankarski spori. Podpisniki spomenice (A. Breznik, Fr. Finžgar, dr. J. Debevec, dr. M. Opeka, dr. A. Ušeničnik, dr. Fr. Detela, Iv. Grafenauer in dr. J. Gruden) skušajo v njej prikazati, kako je bilo z Matico vse v najlepšem redu, dokler je bila skoraj polovica njenega članstva iz duhovniških vrst, dokler je bila trdno v rokah mož »konservativne smeri in katoliškega duha« in dokler se je ravnala po geslu: Vse za vero, dom, cesarja. Po letu 1870 pa so začeli Matico in njen odbor pograbljati nasprotniki tedanje konservativne stranke, ki so zlasti v času predsednikovanja dr. Frana Ilešiča pozabili, da je namen društva kulturno in ne politično delovanje. Ilešič je mnogim odbornikom, članom Slovenske ljudske stranke, priskutil sodelovanje v odboru, zlasti pa so mu zamerili trditev, da je vse, kar je katoliško, kulturi nasprotno. V spomenici je očita misel, da so liberalci krivi položaja, v katerem se je Matica znašla septembra leta 1914. Njeno bistvo pa je bilo v predlogu, naj bi deželna vlada sporazumno z deželnim odborom premoženje razpuščenega društva, o katerem ne moreta več odločiti ne odbor ne občni zbor in je torej odločitev, kaj bo z njim, le v vladnih rokah, namenila za ustanovitev znanstvene ustanove za pospeševanje kulture slovenskega naroda (tako ustanovo je leta 1906 predlagal na III. katoliškem shodu v Ljubljani dr. Josip Mantuani), oziroma izročila premoženje literarnemu društvu, ki bi bilo ustanovljeno z enakimi nameni in ki bi se držalo tiste smeri, kot jo je imela Slovenska matica ob svojem začetku.⁸ Klerikalce je vsekakor bolelo, da je bil zadnji društveni odbor liberalne barve in da je čas njihove premoči v društvu minil. Očitno zato se podpisniki spomenice niso zavzeli za obnovitev Matice; ljubša jim je bila misel na novo ustanovo, v kateri seveda liberalci ne bi imeli prostora.

Pritožba na notranje ministrstvo Slovenski matici ni prinesla odreditve. Ministrstvo s svojim odlokom 22. junija 1917. leta sicer odloka deželnega predsedstva ni potrdilo, pač pa je društvo, ki skozi petdeset let svojega obstoja ni imelo niti najmanjšega konflikta z oblastjo, le posvarilo in zapretilo s hujšimi posledicami v primeru ponovnega protizakonitega delovanja. Ministrstvo je torej s svojo salomonsko rešitvijo pritožbe, kljub temu da se je s cenzuro romana, ki so jo opravili njegovi uradniki, ter z izčrpnim poročilom dr. Ivana Žolgerja lahko prepričalo, da v knjigi Gospo-

din Franjo ni nič nevarnega, tako rekoč potrdilo sklep deželnega predsedstva o razpustu Slovenske matice. S tem, da odloka deželnega predsedstva ni razveljavilo, je postala odločba prve stopnje pravomočna. Celo samo je s formulacijo svarila tudi obdolžilo društvo izdajniškega delovanja. Edino, kar je naredilo društvu dobrega, je bilo naročilo deželnemu predsedstvu, naj to ukrene vse potrebno, da bi društvo zopet dobilo v neovirano last odvzeto premoženje — seveda zdaj, ko ga je Galle že spravil na varno!

Društveni odborniki se niso sprijaznili z odločbo notranjega ministrstva in so stvar gnali dalje: 23. julija 1917. leta je Ivan Tavčar v imenu Slovenske matice vložil pri državnem sodišču na Dunaju novo pritožbo, s katero se je pritožil zoper odloka deželnega predsedstva in notranjega ministrstva, zahteval zadoščenje in povrnitev škode, ki jo je društvo utrpelo zaradi neupravičenega odvzema premoženja, ter v njej vztrajal, da Matica z izdajo in založbo romana Gospodin Franjo ni prekorajčila svojih pravil. »Glasom svojih statutov je Matica slovenska upravičena izdajati knjige različne vsebine. More izdajati in zalagati tudi romane in nikakega dvoma ne more biti o tem, da tudi romane tendenčne vsebine. V vseh literaturah celega sveta nahajamo romane s tendenčno vsebino in jih tudi slovensko slovstvo pogrešati ne more. In ravno tak tendenčni roman in prav nič drugega je tudi Gospodin Franjo... Avtor... kritizira način vladanja z manjšino proti večini, katerega so do zadnjega časa pri nas v Avstriji smatrali naši državniki za višek modrega vladanja. Opisuje kakšne sadove je rodil ta način vlade v Bosni in Hercegovini, ko se je večina prebivalstva, to je Srbe pritiskalo k tlom. In tako ravnanje ni bilo baš v korist niti ne dotičnima deželama, kakor tudi ne državi kot taki, o tem bi bilo vsako prerekanje brezplodno. Cela vsebina knjige je tedaj le kritika nezdravih razmer v upravi Bosne in Hercegovine in to povsem dopustna kritika. Avtor se v knjigi poteguje za Srbe v Bosni in Hercegovini, tedaj za državljane naše države in ne morebiti za podanike srbskega kraljevstva.«

Tudi vse zgovorno in odločno Tavčarjevo dokazovanje in sklicevanje na zakone, po katerih da je Matica po krivici sojena, ni zaleglo. Državno sodišče na Dunaju je 12. decembra 1917. leta pod predsedstvom dr. Emila Otta — Matične koristi je pred sodiščem branil Vladimir Ravnihar — razsodilo, da deželno predsedstvo in notranje ministrstvo s svojima odlokoma nista kršila veljavnih zako-

nov. Na Tavčarjevo trditev, da so romanu ob izidu cenzorji mirno podelili svoj exequatur pa tudi cenzorji notranjega ministrstva da niso našli v njem nič spotakljivega, je sodišče odgovorilo s sporočilom notranjega ministrstva, ki pravi, da cenzorji knjige ob izidu sploh niso dobili v roke, cenzorsko poročilo uradnikov notranjega ministrstva pa da nikoli ni bilo izdelano. Zadnja trditev je čista laž: notranje ministrstvo je Wenedikterjevo in Žolgerjevo poročilo o romanu očitno z nedobrimi nameni zatajilo.

Šele na pritisk slovenskih poslancev v dunajski poslanski zbornici je moralo notranje ministrstvo razveljaviti odlok deželnega predsedstva.⁹

Zopet dovoljena, oživiljena Slovenska matica je imela 28. februarja 1918. leta svoj prvi občni zbor. Pred zborom je ljubljansko policijsko ravnateljstvo posvarilo Grasellija, naj zborovalci ne govore o politiki niti naj ne uprizarjajo demonstracij. Zboru je bila tako po Hribarjevih besedah vzeta pravica govoriti o Maticni preteklosti; zbrani niso bili toliko pogumni, da bi dali zadoščenje svoji Matici ne njenemu predsedniku Plešiču. Policijski komisar je baje zagrozil, da bo Matico ponovno razpustil, če bo zbor izvolil za predsednika Frana Plešiča. Zborovalci so se odločili za Ivana Tavčarja,¹⁰ kar je vsekakor znamenje, da so si zaslugo za obnovitev Matice lastili njegovi politični somišljeniki, kakor tudi, da je v Slovenski matici zopet prevladal njihov vpliv. Pod Tavčarjevim vodstvom se je začela počasna, neenakomerna, a vztrajna obnova društva. Slovenska matica, danes že stoletnica, je bila Slovencem potrebna kulturna ustanova, ki je niso mogli pogrešati; prav zato so slovenski kulturni vrhovi bili v boju za njeno obnovo neustavljivi.

Pisec romana Gospodin Franjo je bil od vojaških oblasti degradiran in 5. junija 1916. leta interniran v Pulkavi, kjer je 19. septembra 1917. leta umrl.¹¹ Njegov roman, ki je bil povod za razpust Slovenske matice, je bil pravno rehabilitiran po razpadu avstro-ogrške monarhije. Narodna vlada SHS v Ljubljani, oziroma njen oddelek za notranje zadeve je 7. januarja 1919. leta naročil policijskemu ravnateljstvu v Ljubljani, naj Matici vrne vse zaplenjene izvode romana. Sledil je še epilog na sodišču. Deželno sodišče v Ljubljani je prav s tistimi zakoni, s katerimi je bil leta 1914 roman obsojen in zaplenjen, zaplenitev razveljavilo ter ugotovilo, da je bila razsodba iz leta 1914 nezakonita. V svojem pojasnilu je sodišče zapisalo: roman je »le iskrena kri-

tika razmer in ljudi in trpka ironija, pomešana z ostro satiro na njih nevzdržnost. Kritika, pa naj je še tako ostra, pa ni še ščuvanje ali hujskanje ali celo veleizdaja... O kakem veleizdajniškem podjetju ni najti v knjigi niti sence. Nikjer ni niti senco namignjeno na kak punt, na kako vstajo, na kako verolomstvo, ali celo na odcepljenje komaj prisvojene Bosne in Hercegovine od monarhije.¹² Okorela sodnijska oblast, ki jo je narodna vlada SHS podedovala skupaj z drugimi oblastmi in zakoni po razpadli avstrijski monarhiji, si je morala pač dokazati, da roman Gospodin Franjo Avstriji ni bil nevaren, da je lahko odbila predlog državnega pravdnštva o potrditvi zaplembe romana ter zaplembo razveljavila.

OPOMBE

1. Podatke, ki niso posebej citirani, sem dobil v DAS, Narodna vlada SHS — Oddelek za notranje zadeve, 1919, fasc. 1., št. akta 89/pr. — 2. Fran Maselj-Podlimbarski: Gospodin Franjo, 2. del, Zbrani spisi, uredil dr. Janko Šlebinger, Ljubljana 1931, str. 873 (Masljev zagovor pred vojaškimi oblastmi). — 3. Franjo Lokar, poročilo o romanu, Ljubljanski Zvon, XXXIV, 1914, str. 244—245. — Izidor Cankar, ocena v Domu in svetu, XXVII, 1914, str. 126—127. — Oton Župančič, Slovan, 1914, str. 123. — Boris Orel: Trudni oficir in demonični diletant Franjo Maselj - Podlimbarski, Dom in svet, XLIV, 1931, str. 393—400. — 4. z. c. Zbrani spisi str. 833—936. — 5. Tavčarjeva pritožba, glej opombo 1. — 6. Slovenski narod, LV, št. 139, str. 2, Gospodin Franjo se vrača v domovino. — 7. DAS Deželno predsedstvo v Ljubljani, 1917, fasc. 5, št. spisa 3071/pr (konvolut Slovenska Matica). Pred razpustom je Matica dobivala državno podporo (od leta 1901 dalje) po 1000 K na leto, za leto 1913. 1600 K, za prvo polovico leta 1914 pa 500 K (DAS, Dež. vlada za Kranjsko, konvolut Slovenska matica v Ljubljani št. 799). — 8. kot pod opombo 7. — 9. France Bernik: Slovenska matica med obema vojnama, Delo, V., št. 337, str. 7; isti: Sto let kulturnega poslanstva, Slovenska matica 1864 do 1964, Ljubljana 1964, str. 26. — 10. Laibacher Zeitung, št. 50 (1. marec 1918), str. 326—327; Domovina, I., št. 6 (8. marec 1918), str. 3; Mariborski delavec, III., št. 105 (12. maj 1920), str. 1—2. — 11. z. c. Zbrani spisi, str. 897, 904. — Fran Plešič: Podlimbarski, Ljubljanski Zvon, XXXVII, 1917, str. 600—603; France Koblar: Maselj Fran-Podlimbarski, Slovenski biografski leksikon, zv. 5, str. 66. — 12. O razsodbi deželnega sodišča z. c. Zbrani spisi, str. 898—903; Slovenski pravnik, leto XXXIV. št. 1-4, Ljubljana 1920, str. 98—101.